

geschetst. Een klein kritiekpunt is dat de auteur over het hoofd ziet dat de rooibank Lippmann Rosenthal alleen de naam gemeenschappelijk heeft met dit oude bankiershuis, zoals bijvoorbeeld reeds te lezen was in L. de Jongs geschiedenis van de oorlog.

Fusies worden het meest kenmerkende verschijnsel voor het vierde tijdvak, dat de jaren 1950-1990 bestrijkt. Dit deel, geschreven door J. L. van Zanden en R. Uittenbogaard, schenkt veel aandacht aan de motieven en processen. De auteurs baseren zich voor hun opstel op de eerder in 1999 verschenen (en in de *BMGN* reeds besproken) voortreffelijke monografie door D. C. J. van der Werf over de historie van de groot-banken uit de jaren zestig. Maar het onderhavige hoofdstuk biedt meer. Zo vertelt het over de ambities van ABN en AMRO de grootste te worden en hun onophoudelijk pogen zich te internationaliseren. Hier bezit de ABN een duidelijk comparatief voordeel omdat zij zich via de NHM en de daarmee verbonden banken vanouds op de internationale markten heeft bewogen. Het zet ook het verschil in beleidsstrategie uiteen en verhaalt van de mislukte vrijage van AMRO en Generale Bank in 1989 met als doel de beperking van alleen de thuishmarkt te doorbreken. Uiteindelijk vonden de rivalen ABN en AMRO elkaar tenslotte. Van Zanden en Uittenbogaard formuleren hiervoor de plausibele maar niettemin ironisch-provocerende hypothese dat de sterke positie van hun concurrenten — Rabobank en NMB-Postbank — op het terrein van de *retailbanking* en betalingsverkeer beide algemene banken in eikaars armen heeft gedreven. Het is jammer dat de auteurs deze prikkelende hypothese niet wat nader uitwerken. Anderzijds doet dit voor iemand vertrouwd met de praktijk van het Nederlandse bankwezen niets af aan de geloofwaardigheid van hun vermoeden. Het ontbreken van een onderbouwing met archiefmateriaal is overigens ook aanvaardbaar in het licht van de bedoeling van dit gedenkboek, te weten een geschiedschrijving op grond van bestaande literatuur.

Het boek besluit met het tijdvak 1990-1999, zoals gezegd geschreven door de oud-journalist Ch. Berendsen die uit hoofde van zijn toenmalige functie het financiële nieuws van deze periode uit de eerste hand had. Hij heeft de dankbare taak de bekroning van de voortdurende fusies te mogen beschrijven maar ook de grootse en wereldwijde ambities van de grootste Nederlandse bank gedurende de laatste tien jaar in kaart te brengen. Geschiedenis is dit natuurlijk niet, maar het geeft een praktisch beeld van de hedendaagse dynamiek van het bankwezen. Het boek als geheel laat ook zien hoe belangrijk deze bedrijfstak is geworden, en dat niet alleen voor de directe werkgelegenheid in Nederland. Deze geschiedschrijving is bovendien zeer toegankelijk geschreven en is vervolmaakt met mooie illustraties, die vaak een treffend tijdsbeeld oproepen.

M. M. G. Fase

E. J. Brouwer, *Archeologie van een houding. Nederlandse identiteit in de Friesche Volksalmanak 1836-1899* (Dissertatie Groningen 1998, Estrikken LXXIII; Groningen: Stifting FFYRUG, Frysk Ynstitút, 1998, ix + 434 blz., f50,-, ISBN 90 801325 3 5).

Op zijn allereenvoudigst samengevat is dit proefschrift het resultaat van een onderzoek naar de *Friesche Volksalmanak*. Deze almanak verscheen in een eerste serie van 1836 tot en met 1852, ging in 1853 over in de *Nieuwe Friesche volksalmanak*, waarvan de laatste aflevering in 1866 verscheen. Daarna stakte de uitgave; in 1884 herrees de almanak onder de vertrouwde naam *Friesche Volksalmanak*, in 1899 verscheen de laatste aflevering. Temidden van een aantal vaste bestanddelen als een kalender van de wereldgeschiedenis en de data van de verschillende markten in de provincie, verschenen er bijdragen in die als doel hadden bijzonderheden uit de Friese geschiedenis mee te delen en dat op zo'n wijze dat daarmee de goede hoedanigheden

van het Friese volkskarakter (zoals oprechtheid, standvastigheid en vaderlandsliefde) aangekweekt konden worden. Deze bijdragen konden een letterkundige of een historische aard hebben (het onderscheid tussen die benaderingen zou zich pas in de loop van de negentiende eeuw voltrekken). De paradoxale ontwikkeling die in deze bijdragen te ontwaren valt, is dan ongeveer de volgende. Terwijl aanvankelijk het verleden wordt aangeroept om zoiets als 'Friesland' op te roepen — of met andere woorden: de geschiedenis te hulp wordt geroepen om de vanzelfsprekendheid van een Friese identiteit te bewaren en te versterken — zo zal de verwetenschappelijking en de daarmee gepaard gaande disciplinerende van de historische professie tenslotte uitmonden in het verloren gaan van de legitimerende functie van de geschiedschrijving. In enkele hoofdstukken wordt dit proces geschetst, aan de hand van een analyse van de bijdragen van verschillende auteurs in de almanak.

Misschien wel de sleutelfiguur temidden van deze auteurs was Montanus de Haan Hetteema (1796-1873). In een aantal stukken van zijn hand uit het midden van de negentiende eeuw wordt betoogd dat Friesland 'in den eigenlijken zin' in 1795 ophoudt te bestaan. Dat wil zeggen dat identiteit voor hem verbonden is aan een staatkundige entiteit. Hij weigert de door anderen gemaakte stap te volgen en een verband te leggen tussen volk en taal (de grenzen tussen de talen zijn uitermate vloeïend) of volk en godsdienst (wegens het ontbreken van een specifieke Friese godsdienst). Nog afgezien hiervan achtte hij het Friese verleden vele blijken geven van 'losbandigheid' en dat leek hem niet erg navolgenswaardig. De schrijfster is nogal ingenomen met De Haan Hetteema ('een te ongeduldige en misschien te intelligente man voor zijn veelal nog langzaam denkende en conventionele land- en cultuurgenoten') en berispt Barteld de Vries en Yme Kuiper dan ook, die op grond van vooral burgerlijke criteria in 1983 een veel te negatief portret hadden geschilderd.

De interpretatie van de schrijfster berust niet op bronnenonderzoek, maar op het zorgvuldig lezen van de jaargangen van de almanak. Daarbij heeft zij zich zeer sterk laten leiden door de geschiedtheoretische opvattingen van Hayden White (*Metahistory* uit 1975 en *The content of the form* van 1987), streefde zij een cultuursemiotische analyse na die sterk is beïnvloed door het werk van Julia Kristeva (met daarachter Lacan en Foucault) en vroegen tenslotte de processen van identificatie en verburgerlijking haar aandacht, waarbij zij heeft gesteund op het werk van Freud en Elias. Van haar omzwervingen langs dit firmament van intellectuele hoogspanning doet zij de lezer uitvoerig verslag. Daarmee krijgt de lezer echter zowel te veel als te weinig. Is Freud het laatste woord op het gebied van identificatieprocessen, is Elias een betrouwbare gids op het terrein van de verburgerlijkingsprocessen in de negentiende eeuw, waarom zoveel White en niet wat Koselleck toegevoegd aan een toch al zo rijk menu? Waarom nog J. A. de Jonge opgevoerd als autoriteit over het industrialisatieproces in Nederland, waarom beperkt het gebruik van 'filosofische en wetenschappelijke benaderingen van het nationalisme' zich nagenoeg tot Anthony Smith en Benedict Anderson, vanwaar die (overigens merkwaardige) kritiek op Henk te Velde en hem vervolgens toch weer gebruiken als autoriteit?

Kortom: hier is een poging ondernomen om het aangaan van bindingen en machtsverhoudingen te analyseren, maar op zo'n ambitieuze en tegelijk naïeve wijze dat slechts bewondering de lezer past. Wie echter niet geneigd is de auteur enigszins empathisch te volgen zal killetjes vaststellen dat op grond van betrekkelijk overzichtelijk bronnenmateriaal het wereldraadsel niet ontsluit kan worden.

W. F. Renaud, *Wereldleed en kindervreugd. Speelgoed voor de Nederlandse markt, 1860-1960. World sorrows and children's delight. Toys for the Dutch market, 1860-1960. Schmerzen der Welt und Freuden von Kindern. Spielzeug für den niederländischen Markt, 1860-1960* (Arnhem: Nederlands Openluchtmuseum, Deventer: Speelgoed- en blikmuseum, 1999, 174 blz., f49,50, ISBN 90 70300 21 4).

Voor Renaud was het inrichten van een speelgoedwinkel in het Openluchtmuseum, waar hij sinds 1976 als conservator werkzaam is, de aanleiding tot het schrijven van dit boek. In het bestek van vijftig bladzijden beschrijft hij ontwikkelingen in de speelgoedindustrie die van invloed zijn geweest op de consumptie van speelgoed in Nederland. Het bronnenmateriaal bestond uit collecties van musea, catalogi en geïllustreerde prijslijsten van producenten. Een belangrijke constatering van de schrijver is dat het in Nederland nooit tot een goed ontwikkelde speelgoedindustrie is gekomen; slechts een klein deel van het speelgoed werd in Nederland vervaardigd. Nederland importeerde vooral speelgoed uit Duitsland ('Neurenberger waren'), dat al sinds de achttiende eeuw een voorspong had op andere landen door een aanbod van een breed assortiment speelgoed. Het speelgoed wordt beschreven als handelsobject waar internationale concurrentie het aanbod voor een belangrijk deel bepaalde. Daarnaast wijst de schrijver op invloeden van de technologie, die niet alleen leidden tot innovaties in materiaalkeuze en ontwikkeling van huisindustrie naar serieproductie, maar ook tot imitaties van nieuwe technologische ontwikkelingen (auto's, vliegtuigen, boten, treinen). Politiek en actualiteit hadden tot gevolg dat er oorlogsspeelgoed werd geproduceerd en als tegenhanger daarvan vreedzaam speelgoed in de vorm van bijvoorbeeld boerderijdieren. Nieuwe opvattingen op het gebied van opvoeding leidden al in de tweede helft van de negentiende eeuw tot educatief speelgoed: (blok)puzzels, gezelschapsspelen, bouw- en constructiedozen. In de eerste decennia van de twintigste eeuw zouden onder invloed van de kunstzinnige stromingen als de Nieuwe Zakelijkheid en De Stijl (ontwerper en architect Gerrit Rietveld) eenvoudige vormen van vooral houten speelgoed op de markt komen. Daarmee werden nieuwe vormen van artistiek speelgoed gepropageerd vanuit de optiek 'eenvoud is het kenmerk van het ware'. Dit werd echter geen commercieel succes. Ook in andere landen bleef dit esthetisch speelgoed een verschijnsel in de marge.

Het tweede deel van het boek bevat 32 paginagrote foto's van tableaux, een groepering speelattributen aan de hand van een thema, met op de nevenpagina verklarende teksten in het Nederlands, Engels en Duits. In een bijlage worden de attributen van de tableaux overzichtelijk omschreven, waarbij aandacht is voor het gebruikte materiaal, land van herkomst, producent, tijdstip van productie en de vindplaats ervan in bestaande collecties.

De schrijver is er goed in geslaagd een overzicht te geven van de ontwikkeling van de speelgoedindustrie en de factoren die daarop van invloed zijn geweest. Het is ook niet meer dan dat. Zijn belangrijkste conclusie dat het in Nederland nooit tot een eigen speelgoedindustrie is gekomen vanwege het ontbreken van nationalistische sentimenten en politieke stellingnames die men met speelgoed wilde uitdragen, wordt dan ook niet goed onderbouwd. In de eerste plaats ontbreekt elke verwijzing naar Nederland als handelsland, waar industrie altijd een ondergeschikte rol heeft gespeeld. In de tweede plaats is voor zo'n conclusie een geheel ander en breder opgezet onderzoek nodig, namelijk van de perceptie van speelgoed in het kader van opvoeding, onderwijs, opvoedingstheorieën, vrijetijdsbesteding, vigerende kindbeelden en voorkeuren voor een bepaald soort speelgoed in het kader daarvan. Daarnaast is het jammer dat de auteur in zijn betoog en conclusies nauwelijks is te controleren vanwege het ontbreken van literatuurverwijzingen bij de tekst. Uit de literatuurlijst is echter op te maken dat er op het gebied van kinderspeelgoed op de internationale markt al aardig wat literatuur voorhanden is.